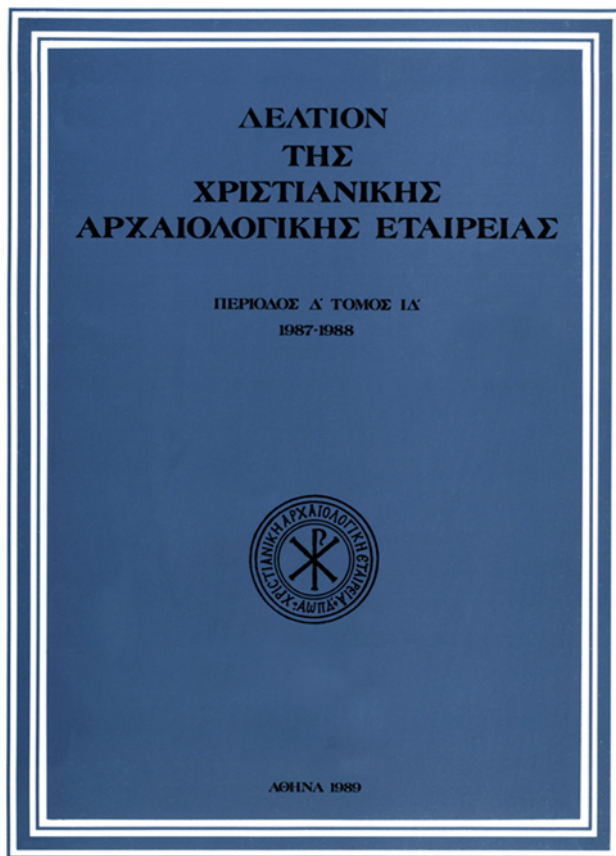

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών

Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1021](https://doi.org/10.12681/dchae.1021)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (1989). Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 307-314. <https://doi.org/10.12681/dchae.1021>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών

Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 307-314

ΑΘΗΝΑ 1989

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

^ε Η υψηλή ποιότητα τῶν καλλιτεχνικῶν μαρτυριῶν στήν Καστοριά τοῦ 12ου αἰώνα ὁδήγησε στήν ἰδέα τῆς ἀναζήτησης τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος τῆς πόλης κατὰ τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν (1081-1185). Ὁ προσδιορισμός αὐτοῦ τοῦ περιβάλλοντος συνδέεται μέ τή γενικότερη ἀνάπτυξη τῶν πόλεων στά χρόνια τῶν Κομνηνῶν¹ καί μέ τά εἰδικότερα στοιχεῖα γιά τήν πόλη τῆς Καστοριάς πού παρέχει ἡ ἀρχαιολογική καί ἡ ἱστορική ἔρευνα.

Ἡ καλλιτεχνική δραστηριότητα στήν Καστοριά τήν ἐποχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπό τίς τοιχογραφίες ἀλλά καί τίς κτιριακές ἐργασίες στοῦς ναοῦς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κασνίτζη². Σχετική μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου παρουσιάζεται καί ἡ τέχνη τῶν ὄχι καλά διατηρημένων παραστάσεων τοῦ Ἁγίου Στυλιανοῦ, ἑνός μονόκλιτου ναοῦ κοντά στόν Ἁγιο Στέφανο³.

Τέσσερις φορητές εἰκόνες —οἱ τρεῖς ἀμφιπρόσωπες— σχετίζονται μέ τήν ἴδια ἐποχή. Ἀπό τά ἐκλεκτά δείγματα ζωγραφικῆς τῶν χρόνων αὐτῶν ἡ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα μέ τήν Ἄκρα Ταπείωση καί τήν Παναγία Ὀδηγήτρια βρίσκεται στόν μητροπολιτικό ναό τῆς Καστοριάς (β' μισό 12ου αἰ.)⁴. Ἀπό τόν ναό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων προέρχεται ἡ εἰκόνα μέ τοῦς δμῶνυμους ἀγίους καί σκηνές τοῦ βίου τους, πού ἡ μία τῆς ὄψη χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ 12ου μέ ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα⁵. Ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἀκόμη ἀμφιπρόσωπης εἰκόνας ἀνακοινώθηκε πρόσφατα· εἰκονίζει στήν μία πλευρά τόν προφήτη Ἡλία, τοῦς ἀποστόλους Φίλιππο, Ματθαῖο, Μάρκο καί Ἰάκωβο καί τήν Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου καί στήν ἄλλη πλευρά τόν Ἰωάννη τόν Θεολόγο μέ σκηνές τοῦ βίου του. Οἱ παραστάσεις εἶναι ἐπιζωγραφισμένες ἐκτός ἀπό τόν προφήτη Ἡλία, πού τοποθετεῖται χρονικά μεταξύ 1180-1190⁶. Μιά εἰκόνα μέ παράσταση τοῦ προφήτη Ἡλία ἀνακοινώθηκε ἐπίσης, συνδέθηκε μέ τήν τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κασνίτζη καί χρονολογήθηκε στά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα⁷.

Σχετικά μέ τήν καλλιτεχνική ποιότητα τῶν δύο βασικῶν γιά τήν ἐποχή καί τήν πόλη μνημείων (Ἁγιο Ἀνάργυροι, Ἁγιος Νικόλαος), τά ὁποῖα ἀντιπροσωπεύοντας τήν τέχνη μεγάλων κέντρων συνδέουν τήν Καστοριά μέ μιᾶ ὕψηλῃ πολιτιστική ζώνη⁸, ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἐκτενής⁹, παρότι τά μνημεῖα δέν ἔχουν ἀκόμη ἐξαντλητικά μελετηθεῖ.

Ἡ ἐξέταση τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν τῶν μνημείων αὐτῶν παρουσιάζει πολλαπλό ἐνδιαφέρον. Στόν ναό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων ἔνα σύνολο ὀκτώ ἐπιγραφῶν, πού ἀνήκουν στό δεύτερο στρώμα τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ (περ. 1170-1180)¹⁰, ἀποτελοῦν ἀφιερῶματα τῆς

1. P. Tivčev, Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, *Byzantinobulgarica I*, Sofia 1962, σ. 145-182. Ν. Σβορώνος, Ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους ἀπό τοῦς Κομνηνοῦς, *ΙστΕΕ, Θ'*, σ. 55-68. M. Anglo, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London and New York 1984, σ. 248-256.

2. Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Ἀθήνα 1984, σ. 22-56, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία (στό ἐξῆς: *Καστοριά*).

3. Ε. Τσιγαρίδης, Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου Θεσσαλονίκης καί ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 12ου αἰώνα, *Θεσσαλονικὴ* 1986, σ. 40, σημ. 35, πίν. 55α, 110β.

4. Βυζαντινὴ καί μεταβυζαντινὴ τέχνη. Κατάλογος Ἐκθέσεως Παλιῶν Πανεπιστημίου, Ἀθήνα 1986, λήμμα ἀριθ. 75 (Μ. Χατζηδάκης). *Affreschi e icone dalla Grecia (X-XVII secolo)*. Κατάλογος Ἐκθέσεως, Φλωρεντία, Palazzo Strozzi, Ἀθήνα 1986, λήμμα ἀριθ. 27 (Μ. Chatzidakis). *From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons*, Κατάλογος Ἐκθέσεως, Royal Academy of Arts, London 1987, λήμμα ἀριθ. 8 (Μ. Chatzidakis).

5. *Affreschi e icone dalla Grecia*, λήμμα ἀριθ. 28 (Th. Papazotos).

6. Ε. Tsigaridas, *La peinture à Kastoria et à la Macédoine Ouest vers l'année 1200. Fresques et icônes. Conférence scientifique "L'art byzantin environ l'année 1200"*, *Studenica*-Βελιγράδι, Σεπτέμβριος 1986.

7. Ο.π.

8. Μ. Χατζηδάκης, Ἡ τέχνη ἀπό τόν 10ο αἰώνα ὡς τό 1204, *Μακεδονία, 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα 1982, σ. 304.

9. Ἀναφορά στήν παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. *Καστοριά*, σ. 28, 45, 52, 58.

10. *Καστοριά*, σ. 44.

οικογένειας Λημνιώτη. Στόν ανατολικό τοίχο του νάρθηκα ή επιγραφή στα πόδια των αγγέλων της Ἀναλήψεως είναι γραμμένη σέ 16 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους¹¹ μέ ιδιαίτερα καλλιγραφημένη γραφή, ή όποία παρατηρεῖται μέ μικρές παραλλαγές καί στίς ἄλλες επιγραφές του ναού (Εἰκ. 1). Ἡ γλώσσα τῆς ὀρθογραφημένης επιγραφῆς, ὅπως καί τῶν ὑπολοίπων ἔμμετρων του ναού ἀλλά καί αὐτῆς του Ἁγίου Νικολάου, ἀκολουθεῖ τό λογοτεχνικό ὕφος τῆς ἐποχῆς¹².

Σύμφωνα μέ τήν επιγραφή¹³ ὁ Θεόδωρος, κλών Λημνιωτῶν ὄσφύος, ἀφιερώνει τόν ναό στούς ἰατρούς Ἁγίου Ἀναργύρους παρακαλώντας γιά ῥῶσιν σαρκός ἡσθενημένης¹⁴. Ἐμμετρη εἶναι καί ἡ ἐπόμενη επιγραφή, πού βρίσκεται στό βόρειο κλίτος του ναού, τό ἀφιερωμένο, ὅπως δηλώνεται, στόν ἅγιο Γεώργιο¹⁵ (Εἰκ. 2). Ἡ ἐκτεταμένη φθορά στό κέντρο τῆς μεγαλογράμματης επιγραφῆς δυσκολεύει ἀκόμη περισσότερο τήν ἀνάγνωση τῶν ἐξίτηλων γραμμάτων. Παραθέτομε τό κείμενο σέ μεταγραφή, ὅπως τό ἀποκαταστήσαμε ὕστερα ἀπό ἐπιτόπια ἀνάγνωση:

⋆ ἔφθασα μὲν γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ·
 πολύτλα μάρτυ μυστικαῖς β[αφαῖς π]όθου·
 τανῶν δὲ καὶ [χρῶμασιν ὑλ]ικωτέ[ροις]· /
 [τῶ]ν θαυμάτων σου ζωγραφῶ τὰς εἰκόνας·
 5 δι' ὧν με πολλ(ῶν) ἐρρύσω συ[γκυρμά]τ(ων)·
 πολλὸν φερόντ(ων) τῶ[ν κ]ακῶν μοι τὸν σ[ύ-] /
 ἐκείθεν αὐτῶν ἐκ βρεφικῶν σπαργάν(ων)·
 σὲ προστάτην ἔσχηκα φύλα[κα] ψ[ύ-]
 10 ρύστην βοηθὸν ἐν ζα[μί]αις τοῦ βίου·
 σύ μοι Γεώ[ργιε] / τῶν λαθῶν εὐρέθης·
 σύ μοι παρέσχες χαρμονῆς ἀντλεῖν βί[ον]·
 σύ μοι [φέρει νί]κ[ας πνοῆς αὐ]τῆς μέχρι·
 ἀνθ' ὧν τὰ σεπ[τὰ] σ[τηλι]τεῦω σου πάθη
 15 ἐ[πί] / τε ναοῦ [καὶ] Θε(ο)ῦ θεῖου τόπου·
 ζητῶν κ' ἀκείσε σὴν ἀρωγ[ή]ν ἐν κρίσει
 Θεόδωρος σὸς οἰκέτης Λημ[νιῶ]της ⋆

²μάρτυ: μάρτυ om Ὀρλάνδος· βαφαῖς: Ὀρλάνδος / ³[χρῶμασιν ὑλ]ικωτέ[ροις]: καὶ σου -ιν ὑλικωτέρων Ὀρλάνδος / ⁴σου: σου Ὀρλάνδος / ⁵με: τε Ὀρλάνδος· ἐρρύσω: ἐρύσω Ὀρλάνδος· συ[γκυρμά]τ(ων): συ... Ὀρλάνδος / ⁶φερόντ(ων): φέροντες Ὀρλάνδος· τῶ[ν κ]ακῶν...κῶν Ὀρλάνδος / ⁷ἐκείθεν αὐτῶν: μαθέντα τῶν Ὀρλάνδος· σπαργάν(ων): om Ὀρλάνδος / ⁸σὲ: παιδί σε Ὀρλάνδος· φύλα[κα]: φιλάτω Ὀρλάνδος / ⁹ζα[μί]αις τοῦ βίου: om Ὀρλάνδος ¹⁰Γεώ[ργιε]: om Ὀρλάνδος· εὐρέθης: υρεοῖς Ὀρλάνδος / ¹¹χαρμονῆς: χαρμονῆν Ὀρλάνδος· ἀντλεῖν βί[ον]: σὲ ἰσχὸν Ὀρλάνδος / ¹²σὺ...μέχρι: om Ὀρλάνδος / ¹³τὰ σεπ[τὰ] σ[τηλι]τεῦω σου: νι...ενωσον Ὀρλάνδος· πάθη: πάθημα Ὀρλάνδος / ¹⁴ἐ[πί] τε: om Ὀρλάνδος· Θε(ο)ῦ: om Ὀρλάνδος / ¹⁵σὴν: τὴν Χατζηδάκης· [ἐν κρίσει]: om Ὀρλάνδος / ¹⁶Λημ[νιῶ]της: om Ὀρλάνδος.

Οἱ ἐπόμενες τρεῖς επιγραφές¹⁶ πού συνοδεύουν τίς παραστάσεις του Θεόδωρου Λημνιώτη¹⁷ καί τῆς οἰκογενείας του, πάλι στό βόρειο κλίτος, εἶναι ξαναγραμμένες μέ διαφορετικό χρῶμα καί στίς παραστάσεις ἔχουν

Εἰκ. 1. Ἁγιοὶ Ἀναργυροί, νάρθηκας. Λεπτομέρεια Ἀναλήψεως καί τμήμα επιγραφῆς.

προσθεθεῖ τά καλύμματα τῆς κεφαλῆς καί τό ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας στα χέρια του Θεόδωρου Λημνιώτη (Εἰκ. 3-4). Προηγούμενες μελέτες νομίζομε ὅτι ἔχουν ἀποδώσει λανθασμένα τά στρώματα γραφῆς τῶν επιγραφῶν¹⁸. Στό πρώτο στρώμα, μέ λευκά κεφαλαῖα γράμματα διαβάζομε: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ / Θε(ο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Λει/μνητοῦ καὶ κτήτορος, Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θε(ο)ῦ / Ἄννης καὶ κτητόρισσας, καὶ Δέησις τοῦ δού/λου τοῦ Θε(ο)ῦ Ἰω(άννου) / καὶ ἡοῦ τοῦ κτή/τωρος. Στό δεύτερο στρώμα γραφῆς, μέ γράμματα στό χρῶμα τῆς ὄχρας, διαβάζομε ἀντίστοιχα: Θεόδωρος ὁ Λημνι/ώτης καὶ κτήτωρ, Ἄννα ἡ Ραδηνῆ καὶ / σύμβιος τοῦ κτήτωρος καὶ Ἰω(άννης) ὁ ἰὸς τοῦ κτήτωρος. Ἡ ἐπισήμανση τῆς σειρᾶς γραφῆς τῶν στρωμάτων εἶναι σημαντική γιατί παρατηροῦμε ὅτι τό οἰκογενειακό ὄνομα Ραδηνῆ τῆς συζύγου τοῦ Λημνιώτη ἔχει προσθεθεῖ καί ὄχι παραλειφθεῖ καί, ἀκόμη, ὅτι τό ὄνομα τοῦ Λημνιώτη γράφεται τῆ δεύτερη φορά ὅπως καί στίς ἄλλες επιγραφές του ναοῦ (Λημνιώτης). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ μορφή τῶν γραμμάτων καί τά συμπλέγματα παρουσιάζουν μεγάλη ὁμοιότητα καί στα δύο στρώματα γραφῆς τῶν επιγραφῶν. Τό ἐρώτημα εἶναι γιατί οἱ επιγραφές ξαναγράφηκαν καί μάλιστα μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά μὴν εἶναι καθόλου εὐκόλο νά διαβασθοῦν, ἔτσι ὅπως συγχέονται τά γράμματα. Σχετικά μέ τόν ὑπεύθυνο τῆς ἐπέμβασης θά γίνουν μερικά σχόλια στή συνέχεια. Ἐδῶ θά θέλαμε νά προτεῖνομε μία ἐρμηνεῖα γι' αὐτό τό δυσδιάκριτο ἀποτέλεσμα τοῦ ξαναγραφίσματος τῶν επιγραφῶν, πού λογικό θά ἦταν, ἐφόσον ὁ ἐπεμβαίνων ἤθελε νά ἐπιφέρει ἀλλαγές στό περιεχόμενό τους, νά καλυφθοῦν καί νά ξαναγραφοῦν. Ὑποθέτομε ὅτι κάτι παρόμοιο μπορεῖ νά ἔγινε. Δηλαδή καλύφθηκαν οἱ παλιές επιγραφές μέ στρώμα χρῶ-

ματος και επάνω σ' αυτό γράφηκαν οί νέες. Τό χρώμα όμως τής επίστρωσης μεταγενέστερα έπεσε, αφήνοντας νά εμφανισθοῦν τά παλιότερα λευκά γράμματα· και τά νέα όμως γράμματα ξμειναν, πιθανόν γιατί είχαν κολλήσει στερεότερα στον τοίχο. Τήν προχειρότητα εξάλλου τής όλης επέμβασης μαρτυρεί ο άτεχνος τρόπος μέ τόν όποιο προστέθηκε τό χέρι του Θεοδώρου, καθώς και τό τελείως άκόσμητο όμοίωμα τής εκκλησίας.

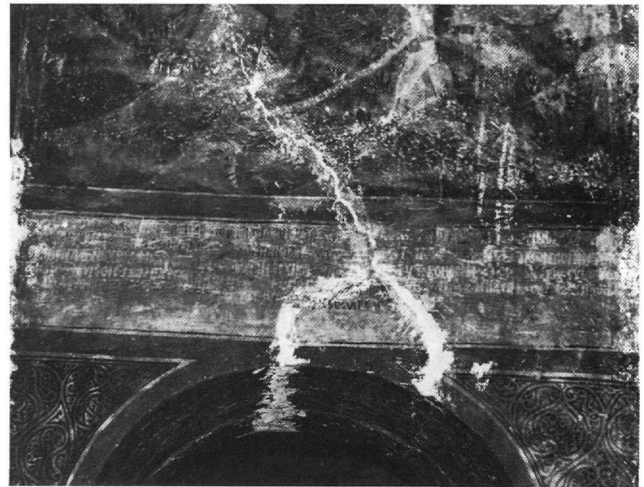
Ἡ ύπαρξη τῶν δύο ἐπόμενων ἐπιγραφῶν ἔχει ἐπισημανθεῖ¹⁹, χωρίς νά ἔχουν ποτέ μελετηθεῖ. Ἡ πρώτη, πολύ κατεστραμμένη ἐπιγραφή βρίσκεται στόν βόρειο τοίχο τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ναοῦ, σέ σημεῖο ὅπου συναντῶνται τρία στρώματα ζωγραφικῆς. Ἡ στρωματική διάταξη καί κυρίως ἡ ἐπιγραφική ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων ὁδηγοῦν στή σύνδεση τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς μέ τά ἀφιερώματα τῶν Λημνιώτη καί στήν ὑπόθεση —μέ βάση τήν ἔκταση καί τίς ἐλάχιστες λέξεις πού σώζονται— ὅτι θά εἶχε τή λόγια ποιητική μορφή τῶν προηγουμένων ἐπιγραφῶν.

Ἡ ἄλλη, εὐτυχῶς λιγότερο κατεστραμμένη, ἐπιγραφή βρίσκεται στόν νότιο τοίχο τοῦ ἱεροῦ, ἐπάνω σέ ὄχι πολύ παλιότερο διακοσμητικό (Εἰκ. 5). Οἱ δέκα στίχοι τῆς ἔμμετρης, ὅπως ὑποθέτουμε μεγαλογράμματης ἐπιγραφῆς διαβάζονται ἀποσπασματικά λόγω τῆς ἐκτεταμένης φθορᾶς στήν ἀριστερή τῆς πλευρά:

----- φιλα.χ.ων σε κρινον
 --αθ----- τῆς Κων[σταντί]νου
 -----θέλησα σου μυρου
 ----- Κάστωρος πό[λιν]
 -----αι ψυχῆς ου εσε--
 -----εκοσμησας υλη,
 -----[π]όλιν τήν ἐνθάδε
 θε[μέλι]ον αὐτῆς κ(αι) σκέπη
 -σ-----εμῶν αμαρτηα ὦ
 -ο-----ικετης Λημνιώτης·

Ἡ σύνδεση τῆς πόλεως τοῦ Κωνσταντίνου μέ αὐτήν τοῦ Κάστωρος καί τοῦ ἁγίου ἢ τῶν ἁγίων πού ο Λημνιώτης θεωρεῖ θεμέλιο καί σκέπη τῆς πόλεως θά μπορούσε νά γίνει μέ τή Θεοτόκο ἢ πιθανότατα μέ τούς Ἁγίους Ἀναργύρους, οἱ ὅποιοι καί παριστάνονται ὀλόσωμοι νά παραστέκουν τήν Παναγία στό ἱερό τοῦ ναοῦ, ὅπου βρίσκεται καί ἡ ἐπιγραφή. Εἶναι γνωστή ἡ λατρεία τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου στόν ναό τους, τόν ὀνομαζόμενο Κοσμίδιον, θαυματουροῦσαν μέ διαφόρους τρόπους θεραπεύοντας κυρίως ἀσθενεῖς²⁰. Ἐάν ἡ σύνδεση τῆς λα-

11. Γιά τά ἐπιγράμματα σέ εἰκόνες καί τοιχογραφίες βλ. Ἁθ. Κομίνης, Τό βυζαντινόν ἱερόν ἐπίγραμμα καί οἱ ἐπιγραμματικοί, ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 33-35.

Εἰκ. 2. Ἁγιοί Ἀναργυροί, βόρειο κλίτος. Ἐπιγραφή ἐπάνω ἀπό τήν πόρτα πρὸς τόν νάρθηκα.

12. H. Hunger, Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Kommissionsverlag, Graz-Wien-Köln 1968, σ. 159-176.

13. Τά κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν δέν κρίθηκε σκόπιμο νά παρατεθοῦν, ἐφόσον δέν ὑπῆρχαν σημαντικές διαφορές ἀπό τίς προηγούμενες ἐκδόσεις. Ἐκδοση τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Καστοριάς ἐτοιμάζεται ἀπό τήν ὑπογράφουσα ὡς διδακτορική διατριβή στήν Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales στό Παρίσι.

14. V. Djurić - A. Tsitouridou, Namentragende Inschriften aus Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Beiheft 4, Stuttgart 1986, σ. 37, ἀριθ. 34, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία (στό ἐξῆς: Djurić 1986).

15. Ὁ ἴδιος (ἀριθ. 33) ἀκολουθεῖ τήν ἀνάγνωση τοῦ Ἁ. Ὁρλάνδου, Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Καστοριάς, ABME Δ' (1938), σ. 56, ὅπως καί ὁ Π. Τσαμίσης, Ἡ Καστορία καί τά μνημεῖα τῆς, Ἀθήναι 1949, σ. 106. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ Μ. Χατζηδάκη, Καστοριά, σ. 39, μέ σημαντικές διαφορές ἀπό τίς προηγούμενες, περιορίζεται στούς στίχους 1-4 καί 14-16.

16. Ὁ ἴδιος, σ. 38-40, ἀριθ. 35-36.

17. Τό ὄνομα Λημνιώτης σέ διάφορες παραλλαγές (Λημναιώτης, Λημναῖος, Λιμνίτης) ἐμφανίζεται στίς πηγές ἀπό τόν 8ο αἰώνα ὡς τό τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς: βλ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 35-36, Θ. Παπαζῶτος, Χριστιανικές ἐπιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ' (1981), σ. 402, Actes de Lavra, Paris 1970, σ. 59, Ε. Βρανούση, Βυζαντινά ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Ἀθήνα 1980, σ. 39, S. Τομεκονιός, Le "maniérisme" dans l'art mural à Byzance (1164-1204), Paris 1984, σ. 58-59 (διδακτορική διατριβή), M.M. VI, 170-171, 176-177. Τό ὄνομα θά μπορούσε νά συσχετισθεῖ μέ τό τοπωνύμιο Λίμνια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, σ. 30), τή νῆσο Λήμνο καί ἴσως ἀκόμη μέ τή λίμνη τῆς Καστοριάς.

18. Ε. Ν. Κυριακούδης, Ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Καστοριάς Θεόδωρος (Θεόφιλος) Λημνιώτης, Βαλκανικά Σύμμεικτα I, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 9, 13.

19. Ν. Μουτσόπουλος, Συμβολή στήν μορφολογία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, Λεύκωμα βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977, ἀριθ. 34, 37, Καστοριά, σ. 39, 40, ἀριθ. 20.

20. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, II: Les églises et les monastères, Paris 1969, σ. 286-289.

τρείας τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων στήν Κωνσταντινούπολη καί στήν Καστοριά, τήν ἀποκαλούμενη στήν ἐπιγραφή *Κάστωρος πόλιν*, δέν εἶναι εὕρημα τοῦ λόγιου συγγραφέα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀναρωτιέται κανεῖς ποιές μπορεῖ νά εἶναι οἱ προεκτάσεις τῆς σύνδεσης τῶν γιατρῶν διδύμων Διοσκούρων τῆς ἀρχαιότητας, τοῦ Κάστορα καί τοῦ Πολυδεύκη, μέ τούς ἱαματικούς ἀγίους Ἀναργύρους Κοσμᾶ καί Δαμιανό, γιά τούς ὁποίους οἱ μελετητές βεβαιώνουν πώς θεωροῦνταν διάδοχοι τῶν Διοσκούρων²¹. Ἄς μήν ξεχνᾶμε ἐδῶ καί τήν παράδοση, πού θέλει τόν Κάστορα ἰδρυτή τῆς Καστοριάς²².

Ἡ τελευταία σχετική μέ τήν οἰκογένεια Λημνιώτη ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ συνοδεύει τήν παράσταση μοναχοῦ στό νότιο κλίτος, ὅπου διαβάζομε: *Θεόφιλος (μον)αχ(ός) ὁ Λημνιώτης / καί κτήτωρ*²³. Σέ πολύ σύντομη χρονική ἀπόσταση ἀπό τίς τοιχογραφίες τῶν ἄλλων κλιτῶν, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπό τήν τεχνοτροπία τῶν παραστάσεων τοῦ νότιου κλίτους ἀλλά καί ἀπό τά γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἕνα ἄλλο μέλος τῆς οἰκογένειας Λημνιώτη, πού ἀποκαλεῖται *κτήτωρ*, συνεισέφερε στή διακόσμηση τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ταύτιση τοῦ Θεοδώρου Λημνιώτη μέ τόν Θεόφιλο²³ δέν μᾶς φαίνεται ἀπαραίτητη, γιατί ἐκτός ἀπό τό ἴδιο ἀρχικό τοῦ μικροῦ ὀνόματος, ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιά νά στηρίξουν τήν ταύτιση δέν ὑπάρχουν. Ἀντίθετα, ἡ μόνη σίγουρη ἔνδειξη πού ἀπορρέει ἀπό τήν εἰκονογραφική σύγκριση τῶν δύο προσώπων καθιστᾶ φανερό ὅτι δέν παρουσιάζεται ὁμοιότητα μεταξύ τῆς μορφῆς μέ τό μακρύ λεπτό πρόσωπο καί τό σκούρο γένη τοῦ Θεοδώρου καί αὐτῆς μέ τό πλατύ πρόσωπο καί τά ἀνοιχτά χρώματα τοῦ Θεοφίλου. Θεωροῦμε ὅμως πιθανή τήν ἀνάμειξη τοῦ Θεοφίλου στίς ἐπεμβάσεις τῶν παραστάσεων τῆς οἰκογένειας τῶν δωρητῶν στό βόρειο κλίτος καί τῶν ἐπιγραφῶν πού τίς συνοδεύουν. Ἔτσι μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καί ἡ γνώση τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος τῆς Ἀννης Ραδηνῆς, πού προστέθηκε στήν ἐπιγραφή τῆς συζύγου τοῦ Λημνιώτη, ὅπως σημειώθηκε προηγουμένως.

Ἐναν περίπου αἰῶνα ἀργότερα (τέλος 13ου-ἀρχές 14ου αἰ.), στόν γειτονικό ναό τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἀπεικονίζεται ἕνας ἱερέας Θεόδωρος Λυμνεώτης, ἴσως ἀπόγονος τῆς ἴδιας οἰκογένειας²⁵.

Ἡ ἐπισήμανση τεσσάρων μελῶν τῆς οἰκογένειας Λημνιώτη, πού δέν ἀνήκει στήν ἐπίσημη ἱεραρχία, καί ἡ παράλληλη ἀπεικόνισή τους ἀποτελεῖ σημαντικό στοιχεῖο γιά τήν ἐποχή καί συνδέεται μέ πολιτικές καί κοινωνικές ἀλλαγές. Παρότι ἡ ἔρευνα δέν δίνει μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον πληροφορίες γιά τήν οἰκογένεια Λημνιώτη, προσπαθήσαμε συνδυάζοντας τά δεδομένα τῆς παρουσίας της στήν Καστοριά νά τήν ἐντάξουμε στό περιβάλλον τῆς πόλης τόν 12ο αἰῶνα. Στοιχεῖο

Εἰκ. 3. Ἁγιοὶ Ἀναργύροι, βόρειο κλίτος. Ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης καί ὁ γιός του Ἰωάννης.

ἐνδεικτικό γιά τήν καταγωγή τῆς οἰκογένειας ἀποτελεῖ —ἐκτός ἀπό τίς πολυτελεῖς ἐνδυμασίες— ἡ συγγένεια μέ τήν οἰκογένεια τῶν Ραδηνῶν, τῆς ὁποίας μέλη συνδέονται μέ αὐτοκρατορικούς κύκλους καί ὑψηλά ἀξιώματα²⁶. Ἡ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν, τό λογοτεχνικό ὕφος τῶν ἐπιγραφῶν, καθώς καί τό μῆ συνηθισμένο εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ μαρτυροῦν τή σχέση τῶν κτητόρων μέ κύκλους ὑψηλοῦ πολιτισμικοῦ ἐπιπέδου. Τέλος, ἡ οἰκονομική δυνατότητα ἐκτέλεσης ἐνός τόσο σημαντικοῦ τοιχογραφικοῦ συνόλου, ἡ παρουσία ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καί ἡ συνέχεια τῆς παρουσίας τῆς ἴδιας οἰκογένειας ἕναν περίπου αἰῶνα μετά ἀποτελοῦν τίς πρῶτες σημαντικές ἔνδειξεις ὅτι ὁ Θεόδωρος Λημνιώτης ὑπῆρξε ἐκπρόσωπος τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας καί ὄχι ἐξόριστος Κωνσταντινουπόλιτης, ὅπως εἶχε ὑποτεθεῖ στό παρελθόν²⁷.

Τήν ἀποψη τῆς ἐξορίας ἀρχόντων στήν Καστοριά εἶχε ἐνισχύσει ἕνας στίχος ἀπό τήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ἄλλου σημαντικοῦ μνημείου τῆς πόλης, τοῦ Ἁγίου Νικολάου, πού ἀνακαινίσθηκε καί τοιχογραφήθηκε (περ. 1164-1191)²⁸ μέ χορηγία τοῦ Νικηφόρου Κασνίτζη. Στήν ἔμμετρη κτητορική ἐπιγραφή πού ἀκολουθεῖ τό λόγιο λογοτεχνικό ὕφος τοῦ 12ου αἰῶνα ἀναφέρεται ὁ *Νικηφόρος τύχη μάγιστρος* καί *τουπίκην Κασνίτζης* ὡς ἀφιερωτῆς τοῦ ναοῦ στόν ἅγιο, ὁ ὁποῖος πολλές δωρεές τοῦ παρείχε ἀπό τότε πού ἤλθε *εἰς τό κλαυθμῶνος πέθον* (sic)²⁹. Ἡ ἔκφραση αὐτή —σέ συνδυασμό μέ μιὰ πληροφορία τοῦ Κεδρηνοῦ

πού θά σχολιασθεῖ στή συνέχεια— εἶχε ἐρμηνευθεῖ ὡς τόπος ἐξορίας καί συνδεθεῖ μέ τήν πόλη τῆς Καστοριάς, πού παρ' ὄλες τίς σωστές καί ἐπίμονες ἀμφισβητήσεις³⁰ ἔχει παραμείνει στή συνείδηση τῶν περισσότερων ἐρευνητῶν ἀλλά καί τῶν ἀσχολουμένων μέ τήν πόλη καί τήν ἱστορία τῆς ὡς τόπος ἐξορίας³¹. Θά πρέπει νά διευκρινισθεῖ ὅτι ἡ ἔκφραση *κλαυθμών, ἄλλος κλαυθμώνος, κοιλᾶς κλαυθμώνος* συναντᾶται στά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὡς τόπος συνδεόμενος μέ θλιβερά γεγονότα τῆς ἐβραϊκῆς ἱστορίας³². Μιά πρόχειρη ἔρευνα στά κείμενα τῆς ἐποχῆς πού μᾶς ἀπασχολεῖ βεβαίωσε ὅτι οἱ Βυζαντινοί χρησιμοποιοῦσαν τήν ἔκφραση *κοιλᾶς κλαυθμώνος* κυρίως γιά νά δηλώσουν τήν ἐπίγεια ζωή, ὅπως ὁ Γεώργιος Τορνίκης στόν λόγο «'Επὶ τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἄννης τῆς Καισαρίσσης»: *ἐγὼ δὲ οὔτε πενθήσων ἔρχομαι οὐ μόνον διὰ τὴν ἀπελθοῦσαν ἀπὸ τῆς τοῦ κλαυθμώνος κοιλᾶδος μεταβᾶσαν εἰς ἀγαλλίασιν*³³ ἢ ὁ Γρηγόριος Ἄντιοχος στόν ἐπιτάφιο λόγο γιά τόν πατέρα του: *καὶ σὺ μὲν χαίρεις, οἶδα, τὴν ἀνέκλειπτον καὶ μὴ παρερχομένην χαρὰν / ἐμὲ δὲ τῆς λύπης χωρίῳ τῇ κοιλᾶδι τοῦ κλαυθμώνος ἐγκατατέλειπας*³⁴. Ἄρα ἡ ἔκφραση *κλαυθμώνος πέθον* στήν ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου πού ἀντικατέστησε τήν *κοιλᾶδα* προφανῶς γιά μετρικούς λόγους, ὅπως ἄλλωστε συνάγεται καί ἀπὸ τό ὕφος καί τό νόημα τῆς ἐπιγραφῆς, ὑπονοεῖ πιθανότατα τήν ἐπίγεια ζωή, στή διάρκεια τῆς ὁποίας ἔτυχε πολλῶν δωρεῶν ἀπὸ τόν ἅγιο Νικόλαο ὁ μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης³⁵.

Ἡ πληροφορία πού εἶχε στηριζεῖ τή σύνδεση τοῦ τόπου *κλαυθμώνος* τῆς Καστοριάς καί τοῦ τόπου ἐξορίας προέρχεται ἀπὸ ἕνα χωρίο τοῦ Κεδρηνοῦ, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ Εἰρήνη ἢ Ἄθηναία (797-802) *τὸν δὲ μάγιστρον καὶ Θεόδωρον πατρικίον τὸν Καμουλιανὸν καὶ*

Εἰκ. 4. Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι, βόρειο κλίτος. Ἡ Ἄννα Ραδηνή.

κλησία τῆς Καστοριάς, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ΣΤ' (1922), σ. 165) καί ὡς τόπον ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους μελετητές. Θεωροῦμε πιθανότερο τό λάθος στήν ἀντιγραφή τῆς λέξης *πέδον* ἢ καί στά βυζαντινά κείμενα συναντᾶται ἡ μετατροπὴ τοῦ *δ* σὲ *θ*. Βλ. St. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken, Göttingen 1974, σ. 73.

30. N. Lavermicocca, Sull'iscrizione di fondazione della chiesa di S. Nicola di "Kasnitzi" a Kastoria, Nicolaus I (1976), σ. 212-213. Καστοριά, σ. 57-58. M. Angold, The Byzantine Empire, σ. 252.

31. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 146. M. Theohari, Byzantine Art in Kastoria, Hellenia 35 (1957), σ. 5. Ν. Ζίας, Εἰκόνες τοῦ βίου καί τῆς κοιμῆσεως τοῦ ἁγίου Νικολάου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Ε' (1966-69), σ. 288-289. S. Τομεκονιέ-Reggiani, Portraits et structures sociales au XIIe siècle, Un aspect du problème: le portrait laïque, Actes du XVe Congrès International des Etudes Byzantines, Athènes 1976, II, Art et Archéologie (1981), σ. 826. Καστοριά, σ. 50.

32. Βλ. E. Hatch-H. Redpath, Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament, II, Graz 1975, σ. 767 (λήμμα *κλαυθμών*).

33. J. Darrouzès, Georges et Démétrios Tornikés, Lettres et Discours, Paris 1970, σ. 221.7.

34. Scor. Υ Π 10, 1ν-2r. Εὐχαριστῶ τήν κ. Μ. Λουκάκη γιά τή βοήθεια στήν ἐπισήμανση τῶν χωρίων καί τή γνωστοποίηση τοῦ κειμένου τοῦ λόγου τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου.

35. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἐκφράσεις ὅπως *τόπος κλαυθμώνος* χρησιμοποιοῦσαν συχνά οἱ βυζαντινοὶ ἀξιωματοῦχοι γιά νά δηλώσουν τόν τόπο πού ὑπηρετοῦσαν, ἐφόσον ὁ τόπος αὐτός δέν ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη (H. Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XI siècle, TM 6 (1976), σ. 102-103). Νομίζομε ὅτι ὁ τρόπος πού χρησιμοποιεῖται ἡ ἔκφραση στήν ἐπιγραφή δηλώνει μάλλον εὐγνωμοσύνη καί ὄχι παράπονα ἢ δυσἀρέσκεια, ὅπως συνέβαινε νά ἐκφράζουν αὐτοὶ πού ζοῦσαν μακριά ἀπὸ τήν Πρωτεύουσα (π.χ. βλ. Ἐπιστολή Μιχαήλ Χωνιάτη πρὸς Εὐθύμιο Μαλάκη, Σπ. Λάμπρος, Ἀκομινάτου Χωνιάτου τά σωζόμενα, Β', Ἐν Ἀθήναις 1880, ἐπιστ. κ', 2.10-15.

21. L. Deubner, Kosmas und Damian, Texte und Einleitung, Leipzig und Berlin 1907, σ. 52-55.

22. Ν. Δασκαλάκης, Τουριστικός Ὁδηγὸς Καστοριάς, Ἀθήνα 1982, σ. 9.

23. Djurić 1986, σ. 40, ἀριθ. 37.

24. Κυριακούδης, ὅ.π., σ. 14-17.

25. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 115.

26. Μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Ραδηνῶν ἀναφέρονται στίς πηγές ἀπὸ τὸν 10ο ἕως καί τὸν 15ο αἰώνα. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ γιά τήν ὑπαρξὴ μιᾶς πατρικίας ζωστῆς μέ τό ὄνομα Ἄννα Ραδηνή. Κατὰ τό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα ἕνας Ραδηνός ἐμφανίζεται ὡς μέγας οἰκονόμος τῆς μονῆς Περιβλέπτου, στά 1188 ὁ σεβαστὸς Κωνσταντῖνος Ραδηνός καταλαμβάνει τὰ ἀξιώματα τοῦ παραθαλασσίου καί τοῦ ἐπάρχου (βλ. Κ. Ἄμαντος, Σύμμεικτα, Ἑλληνικά III (1930), σ. 538-539, D. Polemis, The Doukai, A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1986, σ. 171-172).

27. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 8.

28. Καστοριά, σ. 58.

29. Djurić 1986, σ. 33-34, ἀριθ. 29. Ἡ λέξη *πέθον* (= *πέδον, πεδίον*), διαβάζεται ὡς *πόθον* ἀπὸ τὸν Χρηστίδη (Γ. Χρηστίδης, Αἱ ἐκ-

έτέρους τῶν ἐν τέλει ἐξώρισεν ἐν Καϊστορία³⁶. Ὅπως ὁμως ἀπέδειξε ὁ G. Ostrogorsky δὲν πρόκειται παρά γιὰ παρανόηση ἀπὸ τοὺς μελετητές τῆς φράσης ἐν Καϊστορία (λατ. quaestoriam) πού θά ἔπρεπε νά ἐννοηθεῖ ὡς *in quaestorio*, δηλαδή στό ἴδιο τοῦ τό σπίτι καί ὄχι στήν Καστοριά³⁷. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Καμουλιανός δὲν στάλθηκε ποτέ στήν Καστοριά ἀλλὰ ἀντίθετα περιορίσθηκε στό σπίτι τοῦ ἐπιβεβαιώνει καί ὁ Θεοφάνης³⁸, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε χρησίμευσε ὡς πηγὴ γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ Κεδρηνοῦ³⁹.

Ὁ μάγιστρος ἐπομένως Νικηφόρος Κασνίτζης, ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζεται προσφέρων τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας στὸν ἅγιο Νικόλαο μαζί μέ τὴ σύζυγό του Ἄννα⁴⁰, δὲν ὑπῆρξε ἐξόριστος στήν Καστοριά. Ὁ προσδιορισμός τῆς θέσης τοῦ στήν πόλη μπορεῖ νά γίνει μέ βοθητικά στοιχεῖα τῆ σημασία τοῦ ὀνόματος, τοῦ τίτλου καθὼς καί τῆς ἐνδυμασίας αὐτοῦ καί τῆς Ἄννας. Ὅπως ἀπεικονίζονται στὸν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, τὰ πολυτελῆ ἐνδύματα καί καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῆς τελευταίας ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τὴ λιτὴ ἐνδυμασία τοῦ Νικηφόρου, στήν ὁποία ὁμως ξεχωρίζει ἓνα κοσμημένο περιβραχιόνιο, ἐνδεικτικὸ ἴσως τοῦ ἀξιώματός του⁴¹. Ὁ τίτλος τοῦ μαγίστρου στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα δὲν δηλώνει κάποιο συγκεκριμένο ἀξίωμα⁴². Τὸ ὄνομα Κασνίτζης, σύμφωνα μέ τὴ ρίζα καί τὴν κατάληξή του ὑποδηλώνει σερβικὴ καταγωγή τοῦ Νικηφόρου⁴³, τοῦ ὁποίου ἡ ἐνδυμασία καί ὁ τίτλος δὲν ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεση μέ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἢ αυτοκρατορικὴ ἱεραρχία, ἀλλὰ τὸν κατατάσσουν, ὅπως ἄλλωστε καί τὸν Θεόδωρο Λημνιώτη, στὶς τάξεις μιᾶς τοπικῆς ἀριστοκρατίας⁴⁴, πού ἡ ἀνάπτυξή της στήν Καστοριά ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς δομῆς τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς πόλης καί σχετίζεται μέ τίς διοικητικὲς ἀλλαγές τῶν Κομνηνῶν⁴⁵. Οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ φορεῖς τοῦ τοπικοῦ “patronage”, πού θά πρέπει νά συνδεθεῖ μέ ἓνα ἰσχυρὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο⁴⁶.

Οἱ πολιτιστικὲς ἐκφάνσεις στὴ ζωὴ τῶν οἰκογενειῶν Λημνιώτη καί Κασνίτζη ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτησή τους ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπαρχιακὴ ἀριστοκρατία καί στό ἐπίκεντρο ἑνὸς λόγιου κύκλου, πού προφανῶς συνδέεται μέ παρόμοιους κύκλους τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Κωνσταντινούπολης. Μένει νά διαπιστωθεῖ ἂν καί κατὰ πόσον στὰ χρόνια τῶν Κομνηνῶν ἡ Καστοριά —ἢ ἔως τώρα θεωρούμενη ὡς τόπος ἐξορίας— εἶχε ἓνα διαμορφωμένο περιβάλλον πού εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας καί τὴ σύνδεση μέ τὰ πνευματικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1083, πού ὁ Ἄλεξιος Α΄ Κομνηνός ἀνακατέλαβε τὴν Καστοριά ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς⁴⁷, ἄρχισε γιὰ τὴν πόλη μία περίοδος οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς ἀκμῆς. Γιὰ τὴ διοικη-

τικὴ τῆς κατάστασης οἱ πληροφορίες εἶναι ἐλάχιστες. Ἀξίζει πάντως νά σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1153 ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ διόρισε τὸν Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ στὴ μεγάλη θέση τοῦ δούκα Βρανιτζόβης καί Βελεγράδων, ἐνῶ συγχρόνως τοῦ παραχώρησε καί τὴν Καστοριά⁴⁸. Ἡ κίνηση αὐτὴ τοῦ Μανουὴλ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Κίνναμο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τάσης τοῦ νά τιμήσει ἐμφανῶς τὸν Ἀνδρόνικο: *ἐν γε μὴν τῷ ἐμφανεῖ λαμπρῶς αὐτὸν ἐδωρεῖτο καὶ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἐτίμα*⁴⁹. *Provincia Castoriae* ἀποκαλεῖται ἡ περιοχὴ τῆς Καστορίας στό ὑπὲρ τῶν Βενετῶν χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου τὸ 1198⁵⁰, σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο οἱ Βενετοὶ μποροῦσαν νά ἐμπορεύονται ἐλεύθερα σέ πολλές περιοχὲς τῆς αυτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴ μνεῖα τῆς Καστορίας στό χρυσόβουλλο αὐτὸ ὑποθέτουμε ὅτι στήν πόλη ὑπῆρχε ἀξιόλογη ἐμπορικὴ κίνηση ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν Βενετῶν. Ἀλλὰ ἐκτός ἀπὸ τοὺς περαστικούς Βενετούς ἐμπόρους στήν Καστοριά, οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν μόνιμα ἐγκατασταθεῖ καί δημιουργήσει μιὰ ἀνούσα ἑλληνόφωνη κοινότητα⁵¹. Τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα στήν πόλη ἐπιβεβαιώνει ἡ μαρτυρία τοῦ ἄραβα γεωγράφου τοῦ 12ου αἰῶνα Edrisi ὅτι ἡ Καστοριά ἦταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μιὰ πλούσια, εὐχάριστη καί πολυάνθρωπη πόλη, πού στὴ λίμνη της ψάρευαν ἄφθονα ψάρια καί τὴν περιέβαλλαν πολυάριθμα χωριά⁵².

Τὴν ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη εὐνοοῦσε ἀσφαλῶς καί ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς πόλης στὴ διασταύρωση τεσσάρων ὀδικῶν ἀρτηριῶν τῆς ἐποχῆς⁵³ καί σ' ἓνα σημεῖο τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, ὅπου, μαζί μέ τὰ Σκόπια, τὴ Βέροια, τὴν Ἀχρίδα καί τὸ Πρίλεπ, ἔλεγχαν τὰ περάσματα πρὸς τὴ Σερβία, τὴ Θεσσαλία, τὴν Ἀλβανία καί τὴν Ἡπειρο⁵⁴.

Ἡ σύντομη περιγραφή τοῦ περιβάλλοντος τῆς πόλης δὲν μπορεῖ νά κλείσει χωρὶς μιὰ ἀναφορά στό ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖο παίζει πρωταρχικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς πόλης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μέ προεξάρχοντα τὸν ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος ἔχει θεωρηθεῖ προσωπικότητα-κλειδί τοῦ τόπου πού διοικεῖ, κατέχοντας σημαντικὴ θέση στὴ διοικητικὴ, οἰκονομικὴ καί κοινωνικὴ ζωὴ⁵⁵. Στὴν Καστοριά, παρά τὴν ἐνδοια τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τῆς ἱστορία, διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐπισκόπων-ἐκπροσώπων μιᾶς ὑψηλῆς κουλτούρας⁵⁶. Στὰ τέλη τοῦ 11ου-ἀρχές 12ου αἰῶνα ἀναφέρεται σέ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Καστορίας, ὁ ὁποῖος εἶχε διαπρέψει στήν Κωνσταντινούπολη *λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ*⁵⁷. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα ἐπίσκοπος Καστορίας ἀναφέρεται σέ ἐπιστολὴ φιλικῶ περιεχομένου τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε στὴ βασιλικὴ γραμματεία τὴν ἐποχὴ τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καί ἀλληλογραφοῦσε μέ γνωστούς λογίους

καί διδασκάλους τοῦ β' μισοῦ τοῦ 12ου αἰώνα⁵⁸. Μερικές δεκαετίες ἀργότερα σέ ἐπιστολές τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου⁵⁹ καί τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ⁶⁰ ἀναφέρονται ἐπίσης ἐπίσκοποι Καστορίας ὑψηλῆς μορφώσεως καί συνδεόμενοι μέ λόγιους κύκλους τῆς Πρωτεύουσας. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ αὐτοὶ ἄρχοντες ὑπῆρξαν σημαντικοὶ παράγοντες ἐπιρροῆς τῆς πολιτιστικῆς ζωῆς τῆς πόλης.

Ἡ συμμετοχή τους, καθὼς καί αὐτὴ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων, ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν πορεία ἀνάπτυξης πού ἀκολούθησε τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνημῶν ἢ Καστοριά, ὄχι ὡς τόπος ἐξορίας ἀλλὰ ὡς χῶρος οἰκονομικῆς καί πολιτιστικῆς ἀνθησις. Ἐπιγραφές καί προσωπογραφικὲς ἀναπαραστάσεις διέσωσαν τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχόντων, πού οἱ τοιχογραφίες-χορηγίες τους στοὺς ἅγιους Ἀναργύρους καί τὸν ἅγιο Νικόλαο ἀποτελοῦν καί τίς πρὸ σημαντικὲς μαρτυρίες αὐτῆς τῆς ἀνθησις.

36. Κεδρηνός, ἔκδ. Bon, II, 24.9-10.

37. G. Ostrogorsky, Byzantine Cities in Early Middle Ages, DOP 13 (1959), σ. 55-56, σμ. 34.

38. Θεοφάνης, ἔκδ. C. de Boor, 465.6-7 καί 464.23.

39. J. Karayannopoulos - G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453), Wiesbaden 1982, II, σ. 434, ἀριθ. 386.

40. Οἱ παραστάσεις συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιγραφές μέ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων, βλ. Djurić 1986, σ. 35, ἀριθ. 30. Ἀπεικονίσεις βλ. Καστοριά, σ. 65, εἰκ. 19, 21.

41. Τομεκονιέ, ὁ.π. (ὑπόσμη. 17), σ. 64-67.

42. Οἰκονομίδης, ὁ.π., σ. 294.

43. Kaznac (Kaznac): φοροεισπράκτορας (K. Jireček, Geschichte der Serben, I, Gotha 1911, σ. 129-130). Στὰ σερβοκρατικὰ kazna σημαίνει ποινὴ, τιμωρία, πού νοηματικὰ δὲν βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς φορολογίας.

44. Ἡ πιθανότητα τόσο τῆς ξενικῆς καταγωγῆς, ὅσο καί τοῦ ὑπαλλήλικου ἀξιώματος, δὲν ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἔνταξή του στὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία. Βλ. G. Ostrogorsky, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971), σ. 7, 30.

45. Γιὰ τὴ δομὴ τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς πόλης βλ. I. Καραγιαννόπουλος, Πόλεις-κοινωνικὴ ζωὴ, Μακεδονία, Ἀθήνα 1982, σ. 323-327 καί N. Σβορώνος, Οἱ ἐξελίξεις στὴν οἰκονομία καί κοινωνία, ΙστΕΕ, Θ', σ. 66-68.

46. A. Epstein-Wharton, Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, ArtB 62 (1980), σ. 200. A. P. Kazhdan - A. Epstein-Wharton, Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th Centuries (ἔκδ. M. Angold), Bar Inter. Series 221, Oxford 1984, σ. 163. R. Cormack, Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th Centuries, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1985, σ. 39. Γιὰ τὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία βλ. M. Angold, Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire, The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries, Bar Inter. Series 221, Oxford 1984, σ. 236-253, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία.

47. Ἀπ. Γλαβίνας, Οἱ Νορμανδοὶ στὴν Καστοριά (1082-1083), Βυζαντινὰ 13.2, Δώρημα στὸν Ἰ. Καραγιαννόπουλο, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 1260-1262.

48. Κ. Βαρζός, Γενεαλογία τῶν Κομνημῶν, Α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 506.

Εἰκ. 5. Ἅγιοι Ἀναργυροί, νότιος τοῖχος ἱεροῦ. Ἐπιγραφή.

49. Κίνναμος, ἔκδ. Bon, 124.20.

50. G. Tafel - G. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staates-Geschichte der Republik Venedig, I, Amsterdam 1964, σ. 246-280. Δ. Ζακυθηνός, Διοικητικὴ διαίρεσις ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΕ 17 (1941), σ. 255-256.

51. A. Epstein, Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria, Evidence of Millenarianism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade, Gesta XXI/1 (1982), σ. 28. R. Browning, Πνευματικὸς βίος ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. ὡς τὸ 1204, Μακεδονία, Ἀθήνα 1982, σ. 291.

52. P. A. Jaubert, La géographie d'Edrisi, Amsterdam 1975, σ. 291.

53. Π. Τσαμίσης, Ἡ Καστοριά καί τὰ μνημεῖα της, Ἀθήνα 1949, σ. 10.

54. V. Kravari, Le réseau urbain de Macédoine Occidentale au moyen âge, 17th Intern. Byz. Congress, Washington 1986, Short Papers, σ. 180.

55. E. Herman, The Secular Church, The Cambridge Medieval History IV, Part II, Cambridge 1967, σ. 82-284. J. Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, DOP 29 (1975), σ. 258-266 καί 282-284. Angold, ὁ.π., σ. 252.

56. E. Δρακοπούλου - Μ. Λουκάκη, Ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Γρηγορίου Ἀντιόχου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Καστορίας στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα. Παρατηρήσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς πόλης, Βυζαντινὰ 9 (τυπώνεται).

57. Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος ἐπιστολαί, ἔκδ. P. Gautier, CFHB, 193, 23.

58. J. Darrouzès, Notice sur Grégoire Antiochos (1160-1196), REB XX (1962), σ. 76-83.

59. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, Πετροῦπολη 1905, σ. 23-24.

60. J. B. Pitra, Analecta sacra et classica VI. Juris ecclesiastici Graecorum. Demetrius Chomatianus, Paris 1891, ep. 85, 379, ep. 146, 566.

Eugénie Dracopoulou

LA VILLE DE KASTORIA A L'EPOQUE DES COMNENES

La qualité de l'activité artistique de la ville de Kastoria au XIIe siècle, exprimée par des icônes portatives et des peintures murales nous a amenée à examiner le milieu social et culturel de la ville à cette époque.

Les témoignages épigraphiques des monuments des Saints-Anargyres et de Saint-Nicolas Kasnitzès nous ont procurés des informations intéressantes. Dans la première église, huit inscriptions, dédicaces de la famille Lemniotès, se réfèrent aux quatre membres de cette famille qui ne font pas partie de l'hierarchie officielle et qui en même temps figurent sur les murs de l'église. Leur représentation dans l'église est un élément intéressant pour ces années là, lequel est lié aux changements politiques et sociaux de l'époque des Comnènes. Les vêtements luxueux des membres de la famille, le style savant des inscriptions et la qualité des fresques de l'église indiquent le fait que les patrons occupaient une importante position financière, ils appartenaient à l'aristocratie locale de la ville et qu'ils n'étaient pas exilés, comme on croyait jusqu'à récemment.

La théorie considérant la ville de Kastoria comme un lieu d'exil a été renforcée par un vers de l'inscription dédicatoire de l'église de Saint-Nicolas, dédicace de Nicéphore Kasnitzès et de sa femme Anne. A notre avis la partie de vers qui mentionne le lieu des pleures ne concerne pas la ville de Kastoria mais la vie terrestre,

comme il était souvent le cas dans les textes byzantines. D'ailleurs la citation de Cedrenos qui se référait à Kastoria comme un lieu d'exil à l'époque d'Irène d'Athènes a été prouvée inexacte par G. Ostrogorsky. Donc le patron de l'église, Nicéphore Kasnitzès n'était pas un exilé à Kastoria mais au contraire il faisait partie de l'aristocratie locale de la ville.

Les familles des Lemniotès et Kasnitzès devaient aussi être membres d'un milieu savant qui était lié à ses homologues de Thessalonique ou de Constantinople. Le développement de l'aristocratie locale et son alliance avec les centres culturels de l'époque étaient favorisés par la floraison économique, renforcés par la présence des commerçants Vénitiens et Juifs ainsi que par la position géographique de la ville, qui selon Edrisi était "une ville agréable, riche, bien peuplée, entourée des villages et d'habitations". En outre des renseignements sur le milieu ecclésiastique de la ville nous apprennent que ses évêques avaient une large culture et des liaisons avec des cercles savants de la Capitale.

La participation des archontes ecclésiastiques et laïques était décisive pour le développement de Kastoria à l'époque des Comnènes, qui n'était pas un lieu d'exil mais au contraire un lieu de floraison économique et culturelle.